

**Примусові робітники в
Пінцгау: трудові відносини в
період націонал- соціалізму,
життєві історії**

КУПИТИ

У документальному дослідженні сучасного австрійського історика висвітлюється широке коло питань, пов'язаних зі здійснюваною нацистами в період Другої світової війни «політикою працевикористання». На основі архівних джерел, наукових студій, свідчень колишніх примусових працівників (у тому числі з України) та їхніх «роботодавців» показано особливості реалізації відповідних заходів в одному з регіонів Австрії - Пінцґау. Звертається увага на умови життя й праці «фремдарбайтерів», організацію дозвілля та вільного простору, дискримінаційні заходи націонал-соціалістичного режиму, покарання за різноманітні «проступки» (зокрема «статеві злочини») та ін. Простежуються повоєнні долі жертв «політики працевикористання», а також те, яким чином примусова праця відбилася в регіональній пам'яті.

Компенсаційні виплати, здійснені декілька років тому Республікою Австрія колишнім цивільним примусовим робітникам, які працювали на австрійській території і в більшості своїй походили зі Східної Європи, пролили світло на довго замовчувану й мало вивчену в нас сторінку історії націонал-соціалізму. Ідеться про людей, яких у роки Другої світової війни було примусово депортовано з тим, щоб вони замінили на робочих місцях у промисловості, гірництві, сфері обслуговування та у сільському господарстві місцевих чоловіків, призваних до лав німецької армії. У Пінцґау жінок та чоловіків із Польщі, України та Росії, крім як на спорудженні електростанцій у Капруні й Вайсسه, в основному залучали до роботи у селянських господарствах. За винятком цих споруд, деяких іноземних прізвищ і усних історій, здається, більше ніщо не нагадує про перебування цих людей у Пінцґау. Метою цієї книжки є висвітлення життя і страждань так званих «фремдарбайтерів» у період націонал-соціалізму й потому.

Компенсаційні виплати, здійснені декілька років тому Республікою Австрія колишнім цивільним примусовим робітникам, які працювали на австрійській території і в більшості своїй походили зі Східної Європи, пролили світло на довго замовчану і мало вивчену у нас сторінку історії націонал-соціалізму. Йдеться про людей, яких в роки Другої світової війни було примусово депортовано з тим, щоб вони замінили на робочих місцях в промисловості, гірництві, сфері обслуговування та у сільському господарстві місцевих чоловіків, призваних до лав німецької армії. У Пінцгау жінок та чоловіків з Польщі, України та Росії, крім як на спорудженні електростанцій у Капруні і Вайсسه, в основному залучали до роботи у селянських господарствах. За винятком цих споруд, деяких іноземних прізвищ і усних історій, здається, більше ніщо не нагадує про перебування цих людей у Пінцгау. Тому метою цієї книжки є висвітлення життя і страждань так званих фремдарбайтерів у період націонал-соціалізму і потому.

Алоїз Нуссбаумер

Народився в 1979 р.

За першою освітою зв'язківець

Ступінь кандидата наук здобув у Зальцбурзькому університеті (історія/ факультативні предмети: теорія комунікації, European Union Studies)

Алоїз Нуссбаумер Примусові робітники в Пінцгау

Примусові робітники в Пінцгау Австрія

Трудові відносини в період націонал-соціалізму • Життєві історії

Видавництво "Книги – XXI"

Bibliothek der deutschsprachigen Literatur
Бібліотека німецькомовної літератури

Меридіан серця
Meridian des Herzens

Alois Nußbaumer

**„Fremdarbeiter“ im Pinzgau
Zwangsarbeit
Lebensgeschichten**

Ins Ukrainische übersetzt von *Oksana Nykolaychuk*

Czernowitz
Knyhy – XXI
2015

Алоїз Нуссбаумер

Примусові робітники в Пінцґау
Трудові відносини в період націонал-соціалізму
Життєві історії

Із німецької переклала *Оксана Николайчук*

Чернівці
Книги – XXI
2015

ББК 63.3(4Авст)62-502
Н 906

Нуссбаумер Алоїз

Примусові робітники в Пінцґау: трудові відносини в період націонал-соціалізму, життєві історії / Переклала з німецької Оксана Николайчук. – Чернівці: Книги – XXI, 2015. – 192 с.

ISBN 978-617-614-072-6

У документальному дослідженні сучасного австрійського історика висвітлюється широке коло питань, пов'язаних зі здійснюваною нацистами в період Другої світової війни «політикою працевикористання». На основі архівних джерел, наукових студій, свідчень колишніх примусових працівників (у тому числі з України) та їхніх «роботодавців» показано особливості реалізації відповідних заходів в одному з регіонів Австрії – Пінцґау. Звертається увага на умови життя й праці «фремдарбайтерів», організацію дозвілля та вільного простору, дискримінаційні заходи націонал-соціалістичного режиму, покарання за різноманітні «проступки» (зокрема «статеві злочини») та ін. Простежуються повоєнні долі жертв «політики працевикористання», а також те, яким чином примусова праця відбилася в регіональній пам'яті.

ББК 63.3(4Авст)62-502

Видання здійснено за підтримки:

Фонду майбутнього Республіки Австрія

Зальцбурзького університету

Уряду землі Зальцбург

Посольства Австрійської Республіки в Києві

Австрійської академічної служби обміну (Львів)

Фірми «Пінцґау мілх»

ZukunftsFonds
der Republik Österreich

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі та в будь-який спосіб, у тому числі електронно, без письмової згоди правовласників заборонено.

Перекладено за виданням: Alois Nußbaumer. „Fremdarbeiter“ im Pinzgau: Zwangsarbeit • Lebensgeschichten. – EDITION TANDEM, Salzburg. – 2011. – 190 s.

- © Права на видання українського перекладу надано
EDITION TANDEM, Salzburg, 2014
- © Книги – XXI, 2014, видання українською мовою
- © Оксана Николайчук, 2014, переклад

Передмова

Автор щиро вдячний Фонду майбутнього Республіки Австрія, Зальцбурзькому університету, Благодійному товариству при Зальцбурзькому університеті, уряду землі Зальцбург, а також фірмі «Пінцгау мільх» за фінансову підтримку проекту. Особлива подяка – респондентам та їхнім родинам, а також усім тим, хто надавав під час роботи дієву підтримку й допомогу, серед них: професор, к. н. Гельґа Ембахер (Зальцбурзький університет), к. н. Оскар Доле (Зальцбурзький земельний архів), к. н. Урсула Ноймейр, перекладач Оксана Николайчук (Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення»), Каміль Пахла і Давід Ройковський (фонд «Польсько-німецьке примирення»), співробітники Зальцбурзького земельного архіву, Архіву Зальцбурзької архієпархії, управи громад Пінцгау, окружної сільськогосподарської палати Целль-ам-Зе, а також Горст Шольц (Пінцгауський окружний архів) та Курт Мешль (поліція Целль-ам-Зе).

За організацію друку книги українською мовою я хотів би щиро подякувати магістрові-аспірантові Андреасу Веннінґеру, Австрійська академічна служба обміну (бюро у Львові) та докторові Йоганнесу Айґнеру, посольство Республіки Австрія в Україні.

По-справжньому починаєш усвідомлювати власну відповідальність за те, щоб долі цивільних примусових працівників і військовополонених не пішли в небуття лише тоді, коли у Зальцбурзькому земельному архіві випадково натрапляєш на повідомлення про нещасний випадок, з якого випливає, що твій тірольський двоюрідний дід, працюючи разом із сербським військовополоненим, у грудні 1942 р. зламав велику гомілкову кістку на лівій нозі¹, або ж коли, записуючи в Україні інтерв'ю, дізнаєшся, що цей респондент змушений був працювати під час війни в господарстві твого прадіда. Дослідження присвячується всім тим людям, яких незалежно від країни й часу, режиму та «раси» як тоді, так і, над чим особливо слід замислитися, зараз приневолюють до підневільної праці.

Алоїз Нуссбаумер

Передмова	5
Вступ	9
Стан наукового опрацювання, дослідницькі питання й методи	10
Довоєнний час – початок війни – депортація	
Дитинство й вербування на роботу	15
Прибуття в Пінцгау	19
Робота та будні	27
Умови існування	
Помешкання	39
Харчування	42
Одяг	46
Оплата праці	49
Медичне забезпечення	55
Вільний простір	
Церква й релігія	
<i>Політика націонал-соціалістів</i>	59
<i>Духовна опіка на практиці</i>	61
Вільний час	
<i>Політика націонал-соціалістів і селянський опір</i>	65
<i>Організація дозвілля</i>	68
Дискримінація – криміналізація – дисциплінування	
Ізоляція та нагляд	77
Види покарань	87
«Порушення трудового договору»	90
Причини й наслідки крадіжок	99

Зміст

«Статеві злочини»

Політика націонал-соціалістів	107
Донос та арешт	108
Кількість постраждалих жінок	111
Зміст протоколів судових засідань. «Процес доведення»	114
Страти	118
Після націонал-соціалізму те саме, що й за націонал-соціалізму?	120

Небажані діти

Політика націонал-соціалістів	127
Народження, хрещення, життя та смерть	129

Післявоєнне життя

Кінець війни	135
Дорога додому	138
Життя потому	143

Примусова праця в регіональній пам'яті

Джерела й література

Архівні матеріали	159
Опубліковані джерела	160
Література	161

Респонденти

Колишні примусові працівники	165
Австрійські респонденти – воєнне покоління	165
Австрійські респонденти – післявоєнне покоління	165
Діти колишніх примусових працівників	166

Примітки

Вступ

Пінцґау – це гірський регіон в Австрії, на південному заході федеральної землі Зальцбург, який сьогодні відомий здебільшого завдяки розвитку зимових видів спорту в Капруні та Зальбах-Гінтерґлеммі, що неподалік від Целль-ам-Зе. У роки Другої світової війни націонал-соціалістична адміністрація започаткувала тут масштабне будівництво електростанцій із масовим залученням цивільних примусових робітників та військовополонених². Утім, люди працювали не лише на спорудженні енергооб'єктів у Капруні та Вайсссе – з огляду на аграрну структуру регіону багато хто був зайнятий у пінцґауському сільсько-му господарстві. Станом на серпень 1944 р.³ із 7,6 млн зареєстрованих у Райху іноземних робітників 1 млн припадав на сьогоднішню Австрію (приблизно 180 тис. становили військовополонені)⁴. У вересні 1944 р. 22 тис. 080 осіб працювали в імперській області Зальцбург, причому третина з них була задіяна в Пінцґау⁵. Для порівняння: у 1939 р. в регіоні проживало 45 тис. 584 особи⁶. Із зареєстрованих у вересні 1944 р. в окрузі Целль-ам-Зе 6 тис. 974 іноземців⁷ половина припадала на так званих остарбайтерів, українців із Галичини та поляків. Серед цієї категорії людей був великий відсоток жінок. При віднесенні до розряду остарбайтерів, і на відміну від поляків, які підпадали під «расовий розподіл», у цьому випадку головну роль відігравав географічний чинник. Це визначення стосувалося всіх працівників, які походили з території Радянського Союзу в кордонах 1939 р. Найбільшу групу серед остарбайтерів утворювали українці, далі йшли росіяни та білоруси. Під поняття «остарбайтер» підпадали також вірмени, азербайджанці, грузини, калмики, козаки, кримські татари, туркмени, татари Поволжя, представники народів Північного Кавказу.

Українці Галичини, порівняно з поляками й оstarбайтерами, за нацистського режиму перебували у кращому правовому становищі, оскільки Львівщина лише два роки (1939–1941 рр.) входила до складу СРСР і, на думку націонал-соціалістів, «не зазнала такого впливу більшовизму, як земляки, котрі жили далі на схід»⁸. Східноєвропейці опинилися на найнижчому щаблі нацистської ієрархії іноземної робочої сили та найбільше потерпали від жорстокої расової системи гноблення й покарань, відтак увага у цій праці зосереджуватиметься в першу чергу на долях цих людей. Решту іноземних працівників у Пінцгау становили бельгійці, французи, італійці, хорвати⁹.

Стан наукового опрацювання, дослідницькі питання й методи

Автором першої фундаментальної студії на тему використання підневільної праці за націонал-соціалістичного режиму став Ульріх Герберт – у 1985 р. побачила світ його книга «Фремдарбайтери*: Політика і практика “працевикористання іноземців” у військовій економіці Третього Райху»¹⁰. Багато у чому взірцева публікація до сьогоднішнього дня не втратила своєї актуальності. Наступні розробки з цієї тематики, як і дослідження У. Герберта, присвячувалися темі примусової праці у промисловості нацистської Німеччини, перш за все військовій, натомість поза увагою залишалася трудова діяльність іноземних робітників за місцем їхнього походження або на окупованих вермахтом території¹¹. Примітно, що до останнього часу¹² досліджувався лише період війни, тоді як повоєнне життя колишніх оstarбайтерів не викликало інтересу. Що стосується політики працевикористання у сільському господарстві, то темою німецьких авторів була в першу чергу регіональна та локально-історична проекції, причому території сьогodнішньої Австрії приділялося значно менше уваги¹³. Ґрунтовні студії з проблематики примусової праці в австрійському сільському господарстві було видано лише 2004 р. під егідою Австрійської комісії істориків¹⁴. У той самий період різні дослідники займалися темою використання іноземних працівників на будівництві електростанцій у Капруні та Вайсцзе¹⁵. Окрім студії Петера Ругґенталера (у співавт.) на тему примусової праці у сільському й лісовому господарствах Австрії в

* Фремдарбайтери (від нім. *Fremdarbeiter* – іноземний працівник) – у нацистській Німеччині низькооплачувана або безоплатна іноземна робоча сила (*прим. ред.*).

1939–1945 рр., де Пінцгау присвячено цілий розділ¹⁶, цей регіон дуже побіжно згадувався в окремих статтях¹⁷, місцевих дослідженнях¹⁸ та у книзі «Робітники для остаточної перемоги: Примусова праця в імперській області Зальцбург 1939–1945»¹⁹.

Відсутність наукових досліджень щодо пінцгауського сільського господарства періоду Другої світової війни, а також джерельна база посприяли тому, щоби вважати вартою зусиль спеціальну працю про цей регіон. Відштовхуючись від наявних наукових студій і прогалин у них, перш за все виникали такі питання, як умови життя та праці іноземних робітників. Поряд із трудовими буднями, щоденними нормами, ставленням «роботодавців» і членів їхніх родин досліджувалася поведінка сільського населення загалом. Цікаво було дізнатися, чи виникали певні зв'язки між східноєвропейськими примусовими працівниками та місцевими селянами на ґрунті «селянської соціалізації», спільної релігії, або ж оstarбайтери змушені були існувати у «замкненому просторі». При цьому основна увага приділялася таким питанням, як помешкання, харчування, одяг, оплата праці, медичне забезпечення, дозвілля.

Умови праці та життя цивільних робітників у Третньому Райху були доволі регламентованими, свобода людей обмежувалася чималою кількістю нормативних актів і постанов, а постійний нагляд та система покарань не залишали без уваги найменші порушення. Відтак наступний блок питань присвячено проблематиці непокорі й покарання. Причому під першою часто малися на увазі такі «проступки», як порушення заборони відвідувати церкву або відмова поляків чи оstarбайтерів носити спеціальні знаки на одязі. Проте це все одно були прояви протесту супроти нелюдського ставлення й демонстрація рівноцінності з самозваною «панівною расою». Інтерес представляє й те, в якій мірі було присутнім психологічне або фізичне насильство з боку роботодавців, і чи відбувалися відразу після війни «акти помсти», спрямовані проти місцевого населення?

Висвітлюватиметься також роль римо-католицької церкви, а саме чи провадила вона опозиційну стосовно режиму діяльність на користь примусових працівників?

Наступним важливим питанням стали так звані «статеві злочини», котрі для нацистського режиму завжди залишались актуальною темою у сфері працевикористання іноземців, і практика переслідування за які тривала до самого кінця війни. Під час надзвичайних судових процесів, що відбувались у суді

землі Зальцбург, ряд «німецьких» жінок із Пінцґау було засуджено до багаторічних термінів ув'язнення за інтимні стосунки з іноземними чоловіками, яким натомість загрожували набагато більш суворі покарання аж до страти. Звертатиметься увага на спосіб функціонування нацистської каральної машини – починаючи з доносу (його причини), через арешт, суд (як відбувалося визнання провини) і до виконання вироку.

Як впливає зі свідчень очевидців, зокрема пасторів, східноєвропейські жінки під час перебування на чужині народжували дітей. Поряд із відповідною статистикою дослідницький інтерес представляють шанси на виживання, а також подальші долі цих так званих «чужоземних» дітей.

Новаторство даної студії полягає в тому, що особлива увага приділяється висвітленню теми примусової праці та життю після неї. Ця публікація охоплює не лише період 1939–1945 рр., але й зроблено спробу висвітлити долі людей, яких змусили працювати на Райх. Тобто дитинство, початок війни, прихід вермахту, «трудові будні» в Пінцґау, життя колишніх оstarбайтерів на Заході²⁰ або ж після повернення на Батьківщину у другій половині ХХ ст. З однієї сторони, бачимо виклики і труднощі, пов'язані з працевикористанням у країні призначення, відривом від рідної землі, родини, а з іншої сторони – повернення додому, проблеми реінтеграції, звинувачення у «співпраці з ворогом» тощо.

Висвітлюються також погляди місцевого австрійського населення на феномен примусової праці. Поряд з особистим досвідом сприйняття оstarбайтерів ідеться в першу чергу про колективну пам'ять і ментальні особливості при розгляді цієї теми воєнним та післявоєнним поколіннями.

При написанні книги було використано матеріали Федерального архіву Німеччини (Берлін), Міжнародної пошукової служби (Бад-Арользен), Зальцбургського земельного архіву, Архіву Зальцбургської архієпархії, Пінцґауського окружного архіву (Целль-ам-Зе), а також документи жандармерії, церкви, пінцґауських громад та ін. Крім того, було записано десять інтерв'ю з колишніми примусовими працівниками з Польщі та України²¹, які в роки Другої світової працювали в Пінцґау. Опитування тих, хто після війни вирішив залишитися в Австрії, було проведене 2006 р., інтерв'ю в Польщі й Україні записувалися 2008 р. рідною мовою респондентів із послідовним перекладом. Відбулося також двадцять три розмови з мешканцями громад Пінцґау – представниками воєнного і післявоєнного поколінь, та дітьми колишніх примусових працівників, які після війни залишилися в Австрії.

Наявна література про феномен примусової праці й дотичні теми послужила вписуванню одержаного емпіричним шляхом матеріалу в більш широкий контекст.

Ольга В. та Алоїз Нуссбаумер
у жовтні 2008 р. в Королівці (Україна)

Довоєнний час – початок війни – депортація

Дитинство й вербування на роботу

Респонденти, які під час Другої світової війни працювали в Пінцгау та Понгау на сільськогосподарських роботах, здебільшого походили з селян. Дитинство їх минало в польських, українських селах. Вони розповідали історії про сирітство, побут у дитячих будинках або у прийомних батьків, оскільки рідні опинилися у Сибіру, загинули в радянських тюрмах, унаслідок хвороб, нерідко матері помирали при невдалих пологах. У пам'яті Ольги В. назавжди закарбувалися моторошні картини Голодомору, коли трупи померлих від безпрецедентного голоду в Україні початку 1930-х рр. валялися просто на подвір'ях, де їх потім і закопували. Тоді пішли з життя мільйони людей²². Найбільшою катастрофою для неї став ніколи не подоланий шок від того, що під час пошуків бодай якоїсь їжі мати покинула її з сестрою самих у Нікополі. Василь Г. згадував той час, коли ходив на галявину їсти заячу траву, адже в голодному селі вже нічого не було. Утім, є також розповіді про привілейоване щасливе дитинство, коли батько був головою колгоспу, спогади про світ, якого вже давно немає. Спомини про Галичину, де торговці-євреї вдосвіта їздили підводами по селах, стукаючи у вікна селянських хат, щоб купити зерно.

А потім була війна, яка для опитуваних почалася з падаючої на стадо корів бомби, закриття школи та приходу німецьких і радянських солдатів. Це – розповіді про спалені хати, постій вояків у твоєму будинку, реквізиції худоби, арешт батька, в якого відразу відібрали нові чоботи, переслідування євреїв,

німецькі табори для військовополонених і партизанів, голод, розстріл, якого ледве вдалося уникнути, смерть братів.

Після окупації німецьким вермахтом різних європейських країн почалися набори місцевого населення «на роботу» в Райх, економіка якого через затяжну війну ставала дедалі більш залежною від іноземної робочої сили. На приєднаних у результаті нападу на Польщу у вересні 1939 р. територіях нацистський режим зробив ставку на примусовий набір. Натомість у так званому Генерал-губернаторстві (окуповані, але не включені до складу Німеччини землі Центральної Польщі) робилися спроби залучити робочу силу на добровільних засадах. При вербуванні використовувалася масована пропаганда, роздавалися щедрі обіцянки. Так, лунали розповіді про хороші помешкання й харчування, гідну платню, а також можливість переказувати зекономлені гроші рідним на Батьківщину. До того ж добровільні робітники спочатку мали підписати трудові угоди – як правило, на один рік. Щоправда, відповідальні за набір робочої сили особи «допомагали» застосовувати принцип «добровільності», запровадивши трудову повинність для всіх чоловіків віком від вісімнадцяти до шістдесяти років (згодом віковий ценз було розширено – з чотирнадцяти до сімдесяти років) і зупинивши всі підприємства, які німці не вважали корисними для ведення війни²³. Позбавленим роботи людям доводилося рахуватися з тим, що їх залучать до громадських робіт. У січні 1940 р. вийшло розпорядження про те, що всі, хто одержує допомоги з безробіття віком від шістнадцяти до п'ятдесяти років можуть бути використані для роботи в Райху, а наприкінці квітня 1940 р. про «добровільність» узагалі забули. Влада Генерал-губернаторства визначила осіб, народжених у 1915–1925 рр., такими, що підпадають під трудову повинність у Німеччині. Громади та райони мали забезпечити обов'язкову квоту, а якщо це не вдавалося, наслідком ставали акції терору з боку СС і польської допоміжної поліції, під час яких села блокувалися, а людей арештовували²⁴.

Якщо Вероніка С. навесні 1941 р. у сімнадцятирічному віці поїхала в Райх унаслідок конскрипції (іменна повістка на «роботу», видана місцевою адміністрацією), то шістнадцятирічного Яна Б. з південнопольського міста Ліманова у січні 1942 р. схопили в момент, коли він разом з іншими прихожанами виходив із церкви. Респондент розповідав про те, як його запхали у вантажівку, а потім ще з п'ятдесятьма людьми доставили поїздом у Краків, де він тиждень чекав відправки в Райх у залі, котра поступово заповнювалася людьми. Спати можна було тільки сидячи, якщо хтось хотів прилягти, то на нього відразу сипались удари українських вартових, узятих на службу німцями.

Коли вермахт у 1941 р. напав на Радянський Союз, Східна Галичина, яка внаслідок німецько-радянського поділу Польщі у вересні 1939 р. відійшла до СРСР, швидко опинилася під німецькою владою й у серпні 1941 р. була приєднана до Генерал-губернаторства як дистрикт. З огляду на тривалу традицію трудової міграції у цьому регіоні, а також те, що Галичина до 1918 р. входила до складу Австро-Угорщини, німецькому окупаційному режиму досить легко вдалося мобілізувати місцеве населення для роботи в Райху²⁵. За словами Євстахія Н., СС складали в кожній громаді списки (контингенти), за якими людей посилали в Німеччину. Щедрі обіцянки мали запобігти можливим проявам непокори:

«Спочатку було так. Казали, що це на півроку. [...] батько або брат. Брат був одружений, мав уже трьох дітей [...] і свою господарку, а тато старий уже був [...]. Отже, один із двох мав їхати [...]. Вони порадилися, тоді сказали [...], тато каже до мене: "Хлопче, що з тобою? Це ж тільки на півроку, півроку!". [...] Це було 18 березня 1942. Тоді кажу: "Добре [...] поїду [...], на півроку"».

Його доставили до збірного табору у Львові. Невдовзі тато привіз йому сюди продуктів. Він ще дочекався медичного огляду в надії, що його шістнадцятирічного сина забракують і він зможе повернутися разом із ним додому. Проте це бажання так і не здійснилося, Євстахій Н. уже ніколи не побачить свого батька.

Інший галичанин – Петро Р. – прихід німецького вермахту вважав особистою удачею, адже саме перед цим медкомісія визнала його придатним для служби у Червоній армії. На «роботу» його відправили в 1942 р. у віці двадцяти років. Співробітник місцевого самоуправління повідомив Петрові Р., що йому слід готуватися до поїздки в Німеччину на дев'ять місяців.

Унаслідок провалу стратегії бліцкригу, переведення економіки Райху в режим війни на виснаження та через збільшення призову німецьких чоловіків на військову службу²⁶ восени 1941 р. було ухвалене рішення про «використання робочої сили» з числа радянських громадян (хоча це й суперечило націонал-соціалістичній расовій ідеології). Спочатку при вербуванні офіційно застосовувався принцип добровільності, «при тому, що рекламна кампанія для радянських громадян розглядалася як непотрібна»²⁷. Так, у лютому 1942 р. мешканці імперської області Зальцбург через газету «Зальцбургер ландесцайтунг» дізналися, що на завойованих східних територіях «вербу-

вання» цивільного населення, яке «шукає роботу», «базується на добровільних засадах, а наплив тих, хто перебуває в пошуках роботи, дуже великий»²⁸. Проте ця «добровільність» не в останній мірі базувалася на тому, що німецькі окупанти в містах Радянського Союзу зменшили до нижчого за прожитковий мінімум продовольчі пайки, відтак люди були змушені записуватися на «роботу». Незважаючи на це, нова влада була розчарована результатами добровільного набору, особливо після того, як із Райху почали надходити перші листи від тих, хто там уже опинився раніше, з описом фактичних умов життя та праці. Хворобливий вигляд остарбайтерів, яких, цілком імовірно, із середини 1942 р. навіть відправляли назад, остаточно відбивав бажання добровільно записуватися на роботу. Після того, як у грудні 1941 р. було запроваджено загальну трудову повинність для чоловіків у віці від п'ятнадцяти до шістдесяти п'яти, а для жінок – від п'ятнадцяти до сорока п'яти років, на окупованих територіях СРСР навесні 1942 р. з розмахом почалась кампанія з примусового вербування²⁹. Респонденти з України розповідали про масові облави, хвилі депортацій і примусовий вивіз мешканців цілих населених пунктів. Є повідомлення, що окупаційна влада засобами терору (спалення сіл) намагалася у зародку придушити опір³⁰. За спогадами Володимира В., у Кіровограді насильницький вивіз молоді та людей працездатного віку розпочався у квітні 1942 р. Сам опитаний у сімнадцятирічному віці був забраний із батьківської хати під час облави й зачинений разом з іншими молодими людьми в кінотеатрі, звідки їх погнали на вокзал. Вісімнадцятирічна Ольга В. навесні 1942 р. отримала вказівку з'явитись у клуб її рідного села Королівки Ємільчинського району Житомирської області. Із цієї ж місцевості (село Чміль) у червні 1942 р. разом з іншими односельцями був примусово вивезений Іван Д.:

«Це було у червні 1942. Усе було дуже просто. Прийшли солдати, вони зігнали всіх жителів [...], а потім усіх вивезли [...], просто за один день вивезли все село. Там були й малолітні. [...] Усіх людей вивезли незалежно від віку, усіх».

Мотроні Ч. було вісім років, коли її разом із батьками перед тим, як депортувати в Німеччину, вивезли з Євлінки Чернігівської області в інше село. Василя Г., який повернувся з Києва, де вже відчувалися труднощі з продовольством, у своє рідне село Бишів, уночі витягли з ліжка, разом з іншими жителями загнали за влаштовану з колючого дроту огорожу, а потім кінями, запряженими у сани,

та залізницею відправили в Київ. П'ятнадцятирічну Марію Р. із села Строкова Київської області забрали на початку березня 1943 р. Спочатку її тримали в якомусь будинку, потім відправили до Києва, а звідти вона вирушила в напрямку Польщі.

Прибуття в Пінцгау

Як впливає з повідомлення у зальцбурзькій газеті від початку грудня 1942 р., про свої потреби в робочій силі місцеві селяни повинні були повідомляти на біржу праці шляхом подачі заявки, а за надання іноземних робітників мали сплатити збір, який складався з *транспортних витрат від станції на Батьківщині працівника до станції місця роботи та з адміністративного внеску*. Нацистський режим запевняв роботодавців, що відбір робочої сили проводився дуже ретельно та що при цьому з'ясовувалося, чи знайомі робітники з *сільським господарством, чи вони здорові фізично та чи працездатні*. Проте ніхто не міг дати гарантію повної придатності, оскільки біржі праці змушені були покладатися на слова самих працівників про їхні знання і здібності³¹. Отже, незважаючи на кошти, які мали платити роботодавці, націонал-соціалісти не несли жодної відповідальності за якість «товару», а зі свідчень опитаних випливає, що попри всі обіцянки здебільшого ніхто не звертав уваги на те, чи знайома людина з сільським господарством, чи ні.

У травні 1942 р. Організація селян землі Зальцбург розраховувала на прибуття 1600 «цивільних росіян», причому виходили з того, що половину з них становитимуть жінки. Відповідальні особи, такі, як ландрати, обер-бургмістри та інші, отримали розпорядження зайнятися розподілом робочої сили в координації з відповідною біржею праці, адже ешелони з робітниками вже були в дорозі³². Із листа, отриманого в липні 2000 р. Зальцбурзьким земельним архівом, зрозуміло, що означало таке коротке повідомлення для силоміць вивезених людей. Колишня примусова робітниця писала, що її разом із двомастами іншими молодими людьми з українського міста Мелітополь гнали на вокзал озброєні німецькі солдати, котрі йшли обабіч колони, а позаду з плачем тяглися матері. Після прибуття на станцію людей щільно, один до одного, разом із двома – трьома німецькими солдатами запихали у вагони для перевезення худоби в той час, як поряд грав оркестр, щоби пом'якшити переляк та заглушити лемент матерів. Дорога в Австрію тривала півтора місяці, *ми були голодні, не мали питної води*³³. Респонденти розповідали, що

під час мандрівки їх цілими днями ніхто не годував. За щастя було, якщо дорогою місцеве населення підкидувало якісь продукти. Ян Б. їв сніг, коли поїзд робив зупинки. Додайте до цього нелюдські умови транспортування у зачинених і переповнених товарних вагонах, у телятниках, холодних узимку і парких улітку, без жодних санітарних умов. Свої природні потреби люди змушені були справляти у цебро або ж у відкритому полі під час коротких зупинок, жінки поряд із чоловіками під наглядом німецьких солдатів³⁴. До всього приєднувався страх перед невідомим майбутнім, яке, судячи зі ставлення наглядачів під час багатотижневої одиссеї, не обіцяло нічого доброго. За словами Ольги В., *«усі плакали, усі плакали, усі вили, [...] ніхто не знав, чим усе скінчиться»*. Респонденти з України стверджували, що вони не знали, куди та з якою метою їх везуть. Так, Володимир Б. вирішив, що потрапив на край світу, коли локомотив, рухаючись в Австрії довгим тунелем, дав сигнальний гудок. У відчаї майбутні примусові працівники намагалися тікати. Василь Г. згадував, як люди вночі знімали ґрати з вікон або виймали дошки з підлоги, як німецькі солдати, освітлюючи ліхтарями територію навколо поїзда, робили попереджувальні постріли.

Фізичне насилля переслідувало деяких депортованих постійно. Респонденти розповідали про побої гумовими кийками за випадкове потрапляння в табір на жіночу територію, за вкрадену їжу чи переховування за штабелями дров у надії втекти, або про те, як німецький вартовий навмисно затискав пальці розсувними дверима. Натомість генеральний уповноважений із питань використання робочої сили Фріц Заукель у травні 1942 р. писав, що слід подбати про *коректне, бездоганне ставлення до робітників і робітниць, щоб не відбити у завербованих бажання працювати й не зруйнувати їхню довіру вже на етапі перевезення*³⁵.

Оскільки націонал-соціалісти керувалися расистським стереотипом про «брудні східні народи»³⁶, людей у пересильних таборах Кракова, Любліна, Ченстохови та Варшави піддавали принизливим процедурам медичного огляду й дезінфекції³⁷. Ян Б. розповідав, що поки чоловіки й жінки окремо йшли в душ, їхній одяг чистили в парових установках. У пам'яті оповідача залишилася картина голих дітей, які мусили роздягатися у присутності дорослих. Розповідаючи про це, Ян Б., можливо, висловив власне глибоке почуття сорому. Деякі опитані розповідали про те, що їм стригли волосся й виголювали все тіло. Якщо лікарі виявляли хвороби, то таких осіб відправляли додому. На самому початку політики використання робочої сили ще можна було так «марнотрат-

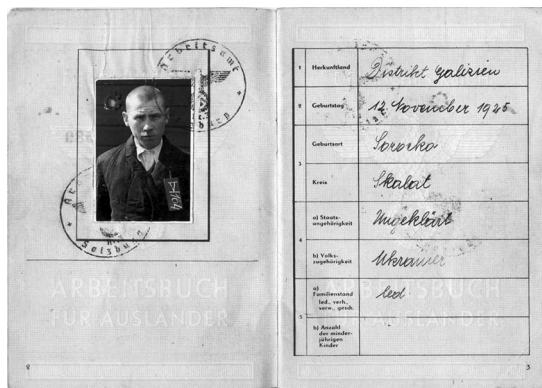
но» обходитися з «людським матеріалом», якого було більше, ніж удосталь. Із перебігом війни ця практика зазнає змін.

На власне німецькій території «дезінфекцію» проводили повторно³⁸. Якщо у випадку Яна Б. це було у Відні, то з листа зальцбурзької кримінальної поліції від кінця листопада 1942 р. випливає, що особи, котрих доправляли в імперську область Зальцбург, проходили повторний медогляд у тірольському таборі Вергль³⁹. Ці етапи приниження людської гідності Петерові Р., на відміну від постійного голоду, який давався взнаки навіть у пересильному таборі у Зальцбургу, запам'яталися мало:

«Вони на кухні варили супи, капустаки. А ми були голодні. Діло було в таборі. У дворі лежав топінамбур і ми [...] вкрали, [...] але потім прийшов той, наглядач, якби зловив на гарячому, то знову побив би, [...] бо красти не можна [...]. А ті пішли подивитися в бараках, а в нас хліб із топінамбуром [усміхається], ми ж голодні були».

«Німців» згадували не тільки негативно. Так, Ян Б. розповідав, що солдати вермахту, які обідали неподалік, підкликали до себе майбутніх примусових робітників, щоб трохи підгодувати їх.

Націонал-соціалісти з економічних і поліцейських міркувань прагнули встановити над іноземцями повний контроль. По прибуттю в Райх відбувались їх облік і реєстрація⁴⁰. Робітники-поляки *перед відправкою* отримували робочу картку, яка під час перебування в Німеччині була їм за паспорт⁴¹. Службовці кримінальної поліції Зальцбурга на початку 1942 р. в таборі Ліферінг фотографували всіх робітників, призначених для цієї імперської області, та брали в них відбитки пальців⁴².

Трудова книжка Євстахія Н.
Приватний архів родини Гайслер, Таксенбах

Пізніше для цього використовували табір у Плайні⁴³. За цієї нагоди Ян Б. «помстився» одному поліцейському за те, що німецький солдат затиснув йому вагонними дверима палець. Він не сказав, що в нього заpalення та нагноєння. Коли ж службовець притиснув його палець, намагаючись зняти відбиток, гній окропив

бланк, – згадував, усміхаючись, респондент. Щоправда, потім він примирливо додав, що пізніше йому таки надали необхідну медичну допомогу. За словами Євстахія Н., у Зальцбургу перед майбутніми примусовими робітниками провели інструктаж про їхні «обов'язки на роботі». Простіше кажучи, це означало, що за будь-який непослух – концтабір, а за близькі стосунки з «німецькою» жінкою – шибениця. Після виходу циркуляру райхсфюрера СС і шефа німецької поліції Гайнріха Гімmlера (у 1943–1945 рр. водночас був ще імперським міністром внутрішніх справ) щодо робітників із Польщі, доводилося до остарбайтерів їхні обов'язки слід було шляхом зачитування або демонстрації документа, *за жодних обставин* не дозволялося вручати полякам чи німецьким роботодавцям пам'ятку⁴⁴. Після всього людей партіями по 100 осіб відправляли у Целль-ам-Зе.

Процедуру обліку й реєстрації проводили не тільки в місті Зальцбург, але й у Пінцгау. У березні 1942 р. ландрат Бернгард Аллербергер скаржився райхсштатгальтерові* Густавові Шеелю, що в його розпорядженні немає відповідного перекладача, районна поліція лише за декілька годин до прибуття збірною ешелону поляків дізналася про це від районної організації селян і *що за-реєструвати цивільних поляків відразу після прибуття у Целль-ам-Зе перед їх розподілом по громадах не вдасться* через брак часу. Провести таку реєстрацію у громадах, за словами ландрата, теж було неможливо, оскільки ані жандарми, ані службовці місцевих органів влади не знали польської мови. Крім того, польські робітники не могли зробити необхідні фотографії, *тому що майже не залишилося професійних фотографів і не вистачає фотоплівки*⁴⁵. Згодом ці проблеми було вирішено. Як впливає з матеріалів жандармерії Таксенбаха за серпень 1944 р., відбитки пальців в окремих громадах брали й пізніше⁴⁶. Володимир Б. розповідав, що у Майсгофені записали його прізвище, звідки він походив,

Марія С.
Приватний архів
Олени Дорош (Україна)

* Райхсштатгальтер (нім. *Reichsstatthalter*) – імперський намісник, вища посадова особа з найширшою компетенцією та представник уряду Райху на підвідомчій території імперської області (райхсгау), до завдань котрого входив нагляд за виконанням директив фюрера. Г. Шеель був райхсштатгальтером і гауляйтером Зальцбурга з листопада 1941 по 8 травня 1945 рр. (*прим. ред.*).

дату народження, а також узяли відбитки пальців його власною кров'ю, для чого прокололи палець. В архівах громад Майсгофен та Нідернзілль досі зберігаються списки іноземних робітників із зазначенням селянських обійсть, куди їх направили⁴⁷.

Розповідаючи про розподіл, респонденти знову і знову згадували «покупців», які їх «забирали», що можна пояснити асоціацією з работоргівлею. За словами Івана Д.:

«Це відбувалося неподалік від станції, там було таке маленьке відкрите місце чи щось таке, схоже на поле [...]. А потім усіх вишикували в ряд, а потім прийшли ті покупці й казали, цих трьох і цих двох».

Розподіл на місці призначення здійснювала так звана «місцева трійка» населеного пункту у складі ґруппенляйтера, ортсбауернфюрера та бурґомістра⁴⁸. Після розподілу, що проходив у Целль-ам-Зе, Ян Б. до свого місця роботи у Вальд-ім-Пінцґау добирався вузькоколійкою. Марію Р. разом з іншими дівчатами з її села до Майсгофена на санях, запряжених кіньми, привіз «красивий чоловік», а Володимира Б. його майбутній роботодавець забрав, приїхавши по нього на мотоциклі. Наприкінці травня 1942 р. місцевий жандарм в Ункені зробив запис про прибуття 23 остарбайтерів, половину з яких становили жінки⁴⁹. А в Нойкірхен-ам-Гроссфенедіґер одночасно з 39 радянськими військово-

Пінцґауська садиба.
Майсгофен, 28 жовтня 1943 р.
Приватний архів
родини Нуссбаумер, Майсгофен

полоненими, яких використовували на прокладанні пінцґауської приміської залізниці, прибули 10 остарбайтерів, котрих розподілили серед місцевих селян⁵⁰. Після прибуття до різних громад частині новоприбулих довелося здійснити довгий піший перехід до високогірних селянських дворів.

Спочатку більшості поляків, українців і росіян, які вперше у житті покинули рідну домівку, було дуже

* Ґруппенляйтер (нім. *Gruppenleiter*) – у нацистській ієрархічній системі керівник низової ланки; ортсбауернфюрер (нім. *Ortsbauernführer*) – керівник місцевого відділення Імперського земельного стану, офіційної селянської організації у Третньому Райху; бурґомістр (від нім. *Bürgermeister*) – керівник громади (прим. перекл.).

важко, адже після депортації вони опинилися у чужій країні, серед незнайомих людей, які говорили незрозумілою мовою. А ще – чужі звичаї, суворі гірські краєвиди, котрі в людей з рівнини викликали почуття страху. Густав Х. розповідав, що його мати боялася цих гір, які, мовляв, обрушаться й розчавлять її. Єва В. також пригадувала, що її матір (вона прибула в Рамзау під Берхтесгаденом, що в Баварії, а після війни вийшла заміж у Пінцгау) ніяк не могла звикнути до гір:

«Вона казала, що коли виходила вечорами на вулицю, то в неї було таке враження, ніби гори наближаються до неї. Вона боялась, у неї було відчуття, що вони насуваються. "Вони тиснуть на мене", – твердила вона, коли була погана погода чи щось подібне, було просто страшно. А якщо я казала: "Подивись, мамусю, які гарні гори", то вона відказувала, що з них ситим не будеш. Бо їй хотілося говорити про родючу, простору землю, а не про гори, груді каміння, як вона завжди казала».

Поряд із відчуттям, ніби потрапив «у погріб» (за висловом Яна В.), адже гори були «жахливо високими», оповідачам бракувало світанків і заходів сонця, якими вони колись милувалися на Батьківщині. Усміхаючись, Ян Б. говорив, що сонце вийшло аж за півроку, а так, решту часу, мовляв, сиділо десь за горою. Яскравим спогадом у його пам'яті залишилися снігові лавини, які з гуркотом сходили з гірських схилів узимку. Ольга В. розповідала, що під однією такою лавиною загинули семеро її односельців.

Проте респонденти дивувалися не тільки незвичним краєвидам, але й сільськогосподарським та конфесійним особливостям регіону. Так, Петера Р. вразила велика кількість скирт сіна (наприклад, навіть 1960 р. у Верхньому Пінцгау їх було за 5000)⁵¹ і недотримання звичаю не працювати в неділю. Удома з цим було «по-католицьки» строго. При тому, що і в Пінцгау недільна робота не вважалася традицією. У своєму звіті за 1941 р. священник із селища Марія-Альм зауважував, що працювати по неділях доводилося лише через брак робочої сили⁵².

Зальфельден-Герлінг
Приватний архів Марґарете Герль,
Зальфельден

Щоб хоч якось полегшити собі долю, люди намагались якомога довше залишатися біля приятелів, шкільних товаришів, родичів, з якими разом їх вивезли. Євстахій Н. згадував про розподіл по окремих селянських подвір'ях і тимчасову втрату друзів як про найтяжче випробовування для нього. На перших порах перебування в Таксенбаху він відчував «прострацію», адже не міг ні з ким порозумітися, навіть не знав, яка стежка веде у село. Щоб забрати Євстахія Н., друзям доводилося самим підніматися до високогірної садиби, де він працював.

Крім цього, молоді люди зіткнулися з упередженим ставленням місцевого населення. Багаторічні трудові відносини часто починалися з «витончених ритуалів приниження». Місцеві намагалися нав'язати «чужинцям» власну мовну культуру⁵³, відтак Гелена перетворювалася на Гельгу⁵⁴, а Ян – на Йоганна. У сьогоденній Австрії все так само. За словами Петера Р., «іноземець – це іноземець». Такий досвід посилював ностальгію, яку респонденти особливо гостро відчували на самому початку свого перебування на чужині. Проте не всі речі в Пінцґау були чужими. Так, Євстахій Н. зі здивуванням відзначив, що в австрійського хазяїна, на котрого він працював, була така сама уніформа, як і у його власного батька за габсбурзьких часів. Крім того, були ще примусові робітники з Польщі, вивезені в Пінцґау майже відразу після початку Другої світової війни – їхній досвід міг стати у пригоді таким новоприбулим, як Євстахій Н.

Робота та будні

Іван Д.
Працював у Штульфельдені

Використання праці цивільних робітників зазвичай розпочиналося відразу після прибуття їх на обійстя. Так, Іванові Д. вручили косу, а юному Володимирові Б. дали в руки більший за нього самого кошик із тирсою, щоб він вичистив і вистелив стайню. Цей кошик символізував в його очах важку селянську працю, до якої цей респондент тоді ще навіть не доріс. Він знайшов собі менший кошик, проте хазяйка, відібравши його, змусила взяти попередній.

Інші опитувані також свідчили про те, що спочатку робота давалась їм досить важко. Ніяких пристосувань, як згадував Ян Б., не було, усе доводилося тягати на спині. Зокрема, він мав переносити на гірські схили гній, де його рівномірно розкидали, підживлюючи кам'янисту землю. Ольга В. висловила таку думку, що якби українців залишити у цій місцевості самих, то вони вимерли б із голоду, натомість австрійці, мовляв, спромоглися тут навіть пшеницю вирощувати. Марія Р. згадувала, що вже тоді в Майсгофені буряк збирали машинами (причому це дивувало її навіть у наші дні).

Як впливає зі спогадів, іноземні робітники цілковито інтегрувалися у високогірне пінцґауське сільське господарство. Це означає, що їхні дні були сповнені доглядом за худобою, заготівлею деревини, сіна, обробкою полів тощо⁵⁵. Ян Б. пригадував, що навесні починали з косовиці, і «мучилися» з цим у будь-яку погоду. Потім ішли в ліс валити дерева, які взимку звозили в долину. Накошене

за літо сіно взимку також звозили вниз на санях. Фізично виснажливу роботу ускладнювали суворі погодні умови. Зокрема, сніг подеколи доходив до пояса (воєнні зими докладно описано у церковній хроніці Зальбаха). Респондент стверджував, що його діти навряд чи повірили б йому, якби він розповів їм про свою злиденну юність. Причому місцеві жителі так само тяжко працювали,

Зимовий ландшафт у Майсгофені
Приватний архів родини Нуссбаумер,
Майсгофен

відтак Ян Б. не бачив жодної альтернативи виснажливим трудовим будням. До того ж і не було вибору. Як зазначав Петер Р, в іншому випадку їх просто забрали б в армію.

Після початку примусового працевикористання, у лютому 1940 р., ландрат Б. Аллербергер відзначав, що проблема сільськогосподарських робітників продовжує залишатися гострою, не зарадило навіть залучення поляків, адже вони, мовляв, *не навчені*. Місяцем пізніше посадовець зауважував, що брак робочої сили *дуже дається взнаки, оскільки багатьох чоловіків знову призвали на військову службу*⁵⁶.

Навіть тих з опитаних, хто виріс у селі, часто треба було заново навчати роботі у сільському господарстві. Місцеві селяни вже при розподілі на вокзалі намагалися відхопити собі кращих робітників. Марія Р. згадувала, як її саму та її подругу запитували, хто з них уміє доїти? Старші й досвідчені цивільні працівники мали «стартову перевагу» порівняно з ненавченою робочою силою. Петер Р., який разом із двома українками працював на одному обійсті в Нідернзіллі, запевняв, що був звиклий до роботи. Удома його родина також тримала корів. Завдяки цьому він забезпечив собі визнання з боку господаря, який повернувся з Першої світової війни інвалідом: *«Я виявився першим, хто [...] вмів обходити худобу, тож я мусив усе робити, а інші – ні»*. Він зауважував, що на сінокосі слід було бути дуже обережним, щоб не зірватися у прірву.

Навчання селянській праці традиційно відбувалося методом спільної роботи під наглядом хазяїна, хазяйки або старших робітників⁵⁷. Так, Ольгу В. «курирувала» дружина господаря. Як і у випадку Петера Р., до її обов'язків входило доїння корів (клички деяких вона запам'ятала на все життя). Причому мовні

проблеми відходили на другий план – просто повторюй за хазяйкою всі рухи. Якщо роботодавець Василя Г. трохи знав російську (під час Першої світової перебував у полоні), то сусід цього господаря, який інколи «позичав» Василя, своїм прикладом показував, що саме і як треба робити.

Молодим цивільним працівникам спочатку доручали менш, а згодом більш відповідальні ділянки роботи, щоб через свою недосвідченість новоприбулі не зіпсували інвентар, не зашкодили худобі⁵⁸. Володимир Б. сприймав цей процес як своєрідну винагороду. Спочатку йому довірили дивитися за вівцями й козами, а вже потім – доглядати корів та іншу худобу. При цьому постає питання: чи було взагалі достатньо часу (особливо з огляду на брак робочої сили) для введення іноземних робітників у курс справи? Так, одного разу хазяїн посадовив Василя Г. на завантажені колодами сани, пояснивши, як ними управляти та що робити, якщо вони раптом перекинуться. Перед очима респондента назавжди закарбувалася картина, як він мчить по схилу вниз і за саньми здіймається сніжна завіса, що йому неймовірно подобалося. Проте через невправність підлітка сани незабаром налетіли на пеньок і таки перекинулися. Оскільки Василь, пам'ятаючи науку господаря, вчасно відпустив віжки, обійшлося без травм та серйозних наслідків. У результаті пригоди вантаж розсипався по дорозі, а візник почув на свою адресу лайливу тираду. Німецьке слово «Sakrament» («прокляття») Василь Г. запам'ятав дуже добре. Це наводить на думку, що чув він його доволі часто.

Робочий день зазвичай був довгим, його тривалість залежала від пори року й обсягу робіт. У літні місяці, коли тривав збір урожаю, працювати доводилося більш інтенсивно, ніж узимку. Примусовим робітникам, у першу чергу чоловікам, здавалося, що робота не закінчується ніколи. Як згадував Петер Р., слід було:

«Заготовляти деревину і возити її [...], потім возити сіно [...], потім знову возити гній, потім знову мусили звозити сіно з пасовиська вниз. Завжди було, що робити, [...] завжди була робота, [...] все повторювалося знову і знову».

Ольга В. також стверджувала, що відпочивали тільки тоді, коли їли, решту часу постійно були зайняті. Іван Д. розповідав, що зазвичай працювали до пізнього вечора чи навіть до ночі.

На тривалість робочого дня іноземного працівника впливали його трудові обов'язки та розміри обійстя, де він опинився. Якщо для Ольги В. стукіт хазяй-

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

BOOK2GO
ЕЛЕКТРОННІ КНИГИ

КУПИТИ